

THE TRIPOLIAN SETTLEMENT VASILIEVKA AT MIDDLE DNIESTER BASIN

In the paper the materials of the Tripolian settlement near Vasilievka village at Middle Dniester (Sokirnoje district Tchernovitzky region) which dates to the period B1 of Tripolie—Kukuteni A₃₋₄ are systematized. The details of the topography and lay-out of the settlement, the certain technical methods of building are considered. The main attention is paid to the analysis of corpus of pottery which originality consists of a preservation of a number of features inherent in the previous stage and reflected first of all by technological and stylistic indications. Some problems of the development of memorials of the final of stage B2 are considered. It is observed the interaction of the traditional native elements and the innovational ones. Just the absence of the direct analogies and equivalently researched memorials of the stage B1 has marked the range of the comparison against the broad background of memorials dated to this stage from Ukraine, Moldova, Romania. The published materials considerably enrich the factological base of the welldeveloped Tripolie.

ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ВИГОТОВЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Б. С. Жураковський

Технологія виготовлення трипільськими гончарами кераміки вже тривалий час викликає інтерес з боку дослідників Трипілья, що зумовлено масовістю її знахідок на поселеннях та різноманітністю і досконалістю форм. Разом з тим технологія виготовлення кераміки певною мірою відбиває ступінь розвитку продуктивних сил в епоху енеоліту, найбільш яскравим проявом якої є Трипільська культура.

У трипільську епоху з'являється ряд форм посуду, який без особливих змін залишається у наступні часи, а масовість керамічного матеріалу та його висока якість свідчать про застосування трипільцями досить розвинутої техніки ручного ліплення, знання технології обробки глини та її властивостей.

Більшість дослідників торкалися лише питання способу обробки зовнішньої поверхні трипільського посуду та проводили візуальні спостереження за вмістом глиняної маси (про вживані трипільцями кольори фарб, сторонні домішки в глиняній масі тощо)¹.

Зокрема І. П. Красніков вивчив склад фарб і сировинну базу їх добування. Він вважав, що три основних тони розпису трипільської кераміки: білий, темно-червоний і темно-бурий відповідають матеріалам: каоліну, червоній вохрі і болотній руді², які давнє населення могло знайти на своїй території поблизу селищ.

На ранньотрипільських поселеннях серед керамічного матеріалу значна кількість належить так званій канельованій кераміці. Вона додатково оздоблена по ребрах канелюр пунктирними лініями. Це наштовхнуло К. Коршака на думку, що одним з перших знарядь праці трипільських гончарів була навмисне зазубрена річкова черепашка Unio.

Більш детально технологія виготовлення трипільської кераміки розглянута в працях О. П. Черниш⁴, де відзначено, що серед масового керамічного матеріалу, який знаходиться на трипільських селищах, часто трапляються сліди розламування горщиків на горизонтальні стрічки. Але, на нашу думку, суперечливим є припущення, що посуд ліпився з окремих шматків, які мали форму трапеції, і для їх зліплювання гончарі застосовували хвилястий зріз⁵.

© Б. С. ЖУРАКОВСЬКИЙ, 1994 р.

Щодо розламування стінок на трапецієподібні шматки слід зауважити, що це залежало від багатьох причин, в тому числі і від місця знаходження та положення посуду. Якщо горщик зазнавав давлячого удару зверху, він повинен був розпастися на трапецієподібні шматки, особливо коли форма горщика була біконічною або грушоподібною.

Питання технології виготовлення кераміки трипільцями, на жаль, не висвітлені, суперечливі, потребують нових досліджень. Останнім часом нам вдалося зробити ряд спостережень на матеріалах з досліджених поселень на Південному Бузі і Лівобережжі Дністра, виявити деякі фактичні дані про технологію керамічного виробництва часів Трипільської культури. Слід звернути увагу на те, що кожен майстер використовував свої прийоми, технологію, спіраючись на власний досвід, спостереження.

Сліди розламування кераміки горизонтальними кільцями виявлені на трипільських селищах Чорторія, Уланівка, Борисівка Іллінського району, Немирів, Кліщів Тиврівського району, Жмеринка I, II, Ялтушків Барського району, Яришів Могилів-Подільського району, Заячівка, Балки Шаргородського району, де проведені стаціонарні розкопки та розвідка.

Протягом ряду років велось систематичне дослідження трипільської кераміки як у полі, під час розвідок та розкопок, так і в лабораторних умовах у процесі її реставрації.

Візуальні спостереження, доповнені фотографуванням великих фрагментів посудин рентгенівським апаратом, дали можливість виявити приховані процеси у технології виготовлення кераміки⁶.

З метою експерименту в польових умовах було виготовлено контрольну посудину засобом горизонтального кільцевого наліпу, після чого ця посудина була також сфотографована у рентгенівських променях.

Зіставлення фотографій виготовленої посудини і трипільських зразків дало досить чітке уявлення про лінії з'єднання, структуру глиняної маси і, найголовніше, дало можливість впевнитись, що трипільці користувались при виготовленні посуду горизонтальним кільцевим наліпом, сліди чого неодноразово були знайдені на різночасових селищах Трипільської культури Південного Побужжя. На рентгенівських плівках місця з'єднання стрічок глини мають чітко виявлений рубець, світліший у порівнянні з більш затемненою однорідністю стінки горщика. Цей рубець нагадує зростання кістки після перелому. Чітко простежуються горизонтальні шви, а вертикальні — поодинокі, тобто ті, де зліплювались стрічки.

Факт масового виготовлення кераміки населенням в епоху Трипільля говорить про те, що ця галузь трудової діяльності була розвинута досить високо. Цілком можливо, що виготовленням посуду займалися не всі жителі, а окрема група членів трипільського родового колективу. Про це свідчать знахідки трипільських горнів з масою продукції в Яришеві Могилів-Подільського району, де горн був закладений випаленими горщиками, а також у Жванці Кам'янець-Подільського району⁷. Це дозволяє припустити, що для виробництва кераміки трипільські гончарі мали спеціально обладнане місце, інструмент, побудовані горни або пристрій для випалу кераміки, чітко визначені родовища глини.

Глина на Кліщівському поселенні досить однорідна за своїм складом. Можна зробити висновок, що перед вживанням глина підлягала ретельній обробці, з неї видаляли грубі сторонні домішки, для виготовлення червоноглиняних посудин вживали спеціальну відмудлену глину. Можливо, що глину клинували, видаляючи з неї повітря і т. д.

Спостереження показали, що трипільські гончарі надавали великого значення підготовці сировини, з якої виробляли посуд. Ця сировина проходила певні стадії переробки в залежності від призначення, форми і розміру посуду. Великі горщики, як правило, ліпились із знежиреної глини.

Отже, трипільські гончарі практично досить добре були обізнані з різними властивостями глини, і в виборі її та подальшій обробці спирались на свій виробничий досвід, який, безумовно, був надбанням багаторічного трудового процесу.

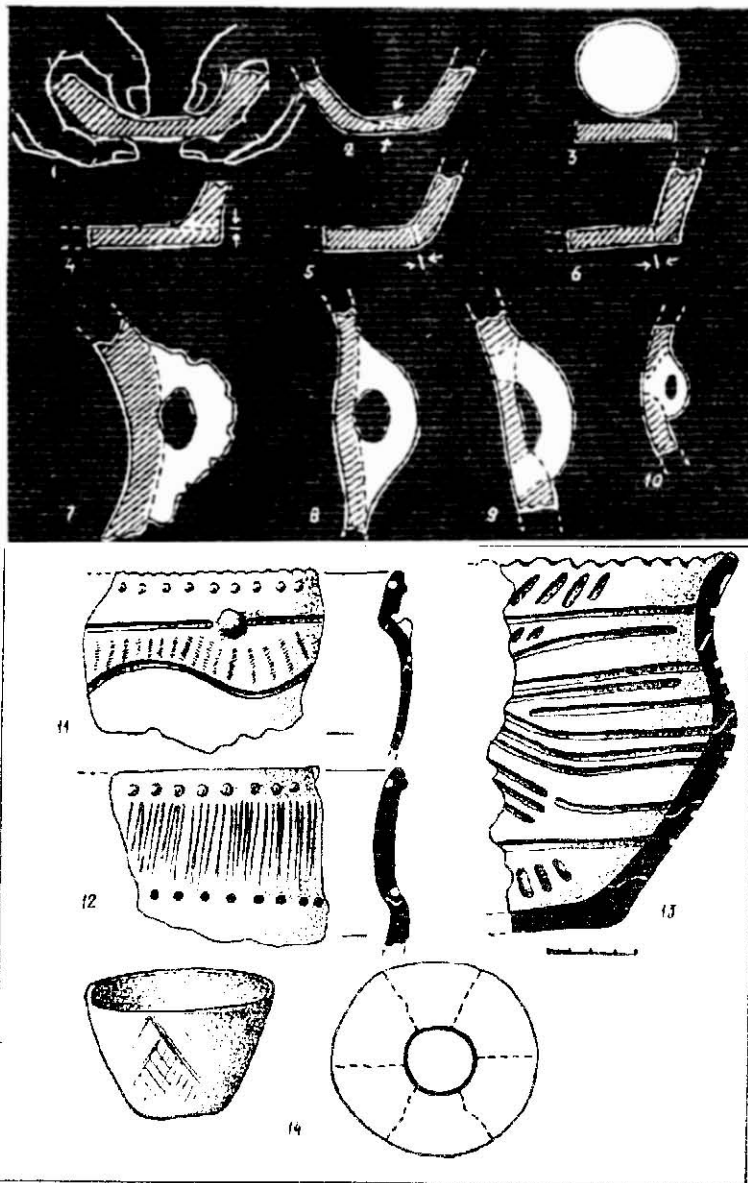

Рис. 1. Прийоми виготовлення посуду трипільськими гончарами: 1, 2 — суцільне дно з вистягнутими стінками посудини; 3 — дно з круглого диска; 4, 5, 6 — способи кріплення першої стрічки до дна; 7, 8 — спосіб кріплення вушок до стінки посудини; 9, 10 — кріплення вушок до посудини шляхом вліплювання їх через отвори; 11, 12 — скріплювання стрічок шляхом накладання одна на одну; 13 — скріплювання стрічок шляхом прикладання; 14 — посудина, виготовлена пелюстковим способом.

Розглянемо коротко послідовний процес ліплення посуду гончарами Трипілья та застосовувані ними інструменти.

Перш за все на твердій основі формувалось дно горщика, миски або іншої посудини. Переважна більшість донець посудин, які вивчені в польових та лабораторних умовах, мають сліди підсипки на тверду основу піску, жорстви, полови або попелу. Підсипка запобігала з'єднанню посудини з підставкою.

Сліди використання різноманітної підсипки трипільськими гончарами виявлені на кераміці з трипільських селищ Рахни Собові Гайсинського району, Білківці Жмеринського району, Уланівка і Борисівка, Сороки Іллінецького району. Готовий горщик не зрізався ниткою з підставки, як це робиться на гончарному крузі. На донцях посуду не відзначено жодного випадку зрізання.

Спостереження дають підстави стверджувати, що було три способи формування донець посудин. Перший полягає у виготовленні суцільного дна з переходом у стінки (рис. 1, 1). Краї шматка глини поступово формувались у стінки висотою 3—4 см. У такому випадку центральна частина дна розтягувалась і ставала тонкою. Для міцності дно зсередини і зовні намащувалось глиною і, не виключено, вибивалось дерев'яним товкачем.

Ознаки саме такої технології формування донець посуду виявлені на зразках кераміки, зібраної на трипільських селищах Клішів Тиврівського району, Жмеринка I, II, Заячівка Шаргородського району.

Другий спосіб полягає у виготовленні дна посудини з круглого диска, тобто куляста глиняна маса розплекувалась у диск необхідної товщини. До його країв зверху наліплювались відповідної товщини й під потрібним кутлом стінки висотою 3—4 см (рис. 1, 3), до яких потім кріпили наступне кільце стінки. Іноді стінки кріпились до бічних країв диска, чим досягалось міцніше скріплення стінок з днищем (рис. 1, 6).

Цей спосіб виготовлення донець посуду встановлений на зразках кераміки, зібраної на селищах Уланівка, Чорторія Іллінецького району, Підлісний Ялтушків Барського району.

При третьому способі донець посудини ліпилась з двох секторів — шматків глини. Спочатку вони підкріплювались у нижній частині (рис. 1, 2), а потім формувались і скріплювались у стінки майбутньої посудини. Можна констатувати, що це урізноманітнений перший спосіб.

Така технологія підтверджена зразками керамічної продукції з селищ Підлісний Ялтушків, Слобідка Немирівського району, Біликівці Жмеринського району, Рахни Собові Гайсинського району.

Наступний етап виготовлення посуду полягав у формуванні стінок. Для цього виготовлялись глиняні валики, вони розплекувались у довгі стрічки, які кріпились до дна заліплюванням. Це досягалось ретельним вдавленням країв дна і стрічки до повного з'єднання.

Лінія з'єднання ретельно проминалась і загладжувалась, глиняна маса розтягувалась з однієї стрічки на другу до стану повної однорідності. Ширина і кількість наліплюваних стрічок залежали від розміру посудини. Верхньому краюві останньої стрічки надавали конфігурації вінець (рис. 1, 11, 12, 13).

Така послідовність виготовлення посуду виявлена на зібраних зразках з селищ трипільської культури раннього етапу Сорока, Борисівка Іллінецького району; середнього етапу — Жмеринка II, Клішів Тиврівського району; пізнього етапу — Чорторія Іллінецького району, Жабокрички Чечельницького району.

З'єднання горизонтальних кілець глини відбувалось способами прикладання або накладання (рис. 1, 11, 12, 13). Накладання країв кілець одне на одне давало міцніший рубець.

На ряді поселень Середнього Побужжя знайдено кратероподібні посудини, конусовидні кришки, в яких явно простежується своєрідний спосіб ліплення цих керамічних виробів. При їх виробництві застосовувався не стрічковий, а пелюстковий спосіб (рис. 1, 14). Трапецієвидні шматки глиняної маси меншою основою кріпились до дна і послідовно між собою. В залежності від розміру посудини кількість таких пелюсток могла сягати 10. Скріплення пелюсток між собою здійснювалось так же, як і стрічок. Хоча цей спосіб урізноманітнював виготовлення посуду трипільськими майстрами, але він гальмував процес наближення до гончарного круга, бо посудину не повертали, а виготовляли нерухомо.

На ранніх етапах Трипільля дно мало невеликий діаметр, який з часом збільшувався. На пізньому етапі культури основою дна стає шматок матерії або шкіри і з'являються елементи обертання посудини. Підсіпка під дно цих ознак не фіксує через відсутність елементів кругового руху великих піщинок, полови. Вони чітко зафіксовані на одному місці. Навколо посудини рухався майстер.

Після виготовлення горщика гончар вирівнював стінки, інколи зрізував зайву глину або намащував потоншені стінки. Для цього існували спеціальні

інструменти типу кістяних скребків з іклів кабана та рогу благородного оленя, про що свідчать сліди шліфування на робочій частині всіх предметів.

Великі посудини в багатьох випадках мають вушка для підвішування або зручності перенесення посудини. Візуальними спостереженнями виявлено два способи кріплення вух (рис. 1, 7—10).

Перший полягав у зліпленні вушок з стінками горщика. Для цього у місці зліплення гончар підкладав паличку або палець лівої руки, а правою пригладжував ручку. На місці вушок стінки горщика бувають вдавлені всередину.

Така технологія кріплення вушок наймасовіша і підтверджується численними зразками, знайденими на всіх селищах трипільської культури протягом всього хронологічного діапазону її існування.

Другий спосіб складніший. У стінці готового горщика пробивали дірки. В них вставляли круглі валики глини. Краї валиків зсередини зарівнювались до площини стінок, а зовні обмашувались глиною до потрібної товщини. Цей спосіб кріплення вушок надійніший і завжди застосовувався при виготовленні великих посудин.

Зразки посуду з слідами саме такого способу кріплення вушок виявлені під час розкопок селищ в Уланівці, Борисівці та Сороді Іллінецького району. Тут знайдені цілі (Уланівка) та уламки зерновиків і великих кратероподібних мисок з вушками, які кріпились вищеписаним способом.

Завершальний етап виготовлення кераміки — орнаментация стінок. Для цього застосовували різноманітні інструменти. Внутрішні наколи робились циліндричною паличкою з тупим кінцем, гофрування поверхні вінець (часто спостерігається на кераміці середнього етапу) досягалось невеликим гребінцем з короткими зубцями. Крім того, були спеціальні правила, різноманітні ножі та інші інструменти.

Особливої уваги заслуговує фарбований орнамент. Він відзначається вишуканістю композицій, часто має певне символічне навантаження. Перед нанесенням фарби стінки горщика ангобувались або ґрунтувались. Це давало можливість підготувати рівну поверхню певної кольорової тональності, на яку добре лягала фарба. Тонкі і довгі орнаментальні лінії на посуді середнього та пізнього етапів Трипілья, на нашу думку, наносились пензлями. Вони виготовлялись з шерсті білки, барсука чи бобра. Хоча зразків їх не знайдено, але саме такі пензлі могли давати тонку і рівну лінію. Можливо були пензлі з трави, лыка, пучки пір'я.

Отже, вищесказане дозволяє зробити висновок. Трипільські гончари у виготовленні посуду користувались досить прогресивною на той час технологією — горизонтальним кільцевим наліпом. Ця технологія на території Правобережного Придніпров'я зберігається аж до появи гончарного круга у слов'ян⁸.

Примітки

¹ Збенович В. Г. Кераміка усатівського типу // Археологія.— К., 1968.— Т. XXI; Попова Т. А. Зооморфная пластика на керамике трипольского поселения Поливанов Яр // Тез. докл. научной сессии, посвященной итогам работы Ин-та этнографии АН СССР за 1966 г.— Л., 1967; Сорокин В. Я. Уникальное трипольское орудие // СА.— 1987.— № 3.— С. 207; Цвек Е. В. Трипольский сосуд с антропоморфными изображениями // Археологія.— 1964.— Т. 16.— С. 76—81.

² Красников И. П. Трипольская керамика // Сообщения ГАИМК.— 1931.— № 3.

³ Коршак К. Черепашка Упю як первісне гончарне знаряддя // Хроніка археології та мистецтва.— К., 1931.— Ч. 3.— С. 12.

⁴ Черныш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки // Археологія.— Т. VII.

⁵ Черныш О. П. Вказ. праця.— С. 179.

⁶ Фотографування проведено на рентгенапараті.

⁷ Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА.— М., 1971.— № 3.— С. 228—134.

⁸ Хавлюк П. И. О технологии изготовления раннеславянской керамики // Археологический сборник.— М.-Л., 1965.— № 7.— С. 37—41.